

Opilionieuws

Nieuwsbrief van de werkgroep hooiwagens EIS-Nederland Jaargang 5, nummer 6, december 2011

Voorwoord

Een handjevol mensen dat naar de 30 inlandse hooiwagensoorten kijkt en een EIS-werkgroep van even bescheiden omgang, lijken niet bepaald opzienbarend. Maar er gebeurt een hoop (zie bijvoorbeeld de publicatielijst)! Dit jaar heeft met name Jinze Noordijk veel faunistische gegevens verzameld (zie onder andere zijn artikel hieronder) en initiatieven ontplooid, terwijl ik me zelf steeds meer met de biologie van hooiwagens ben gaan bezighouden en daardoor minder aan veldwerk toekwam.

Erg interessant om te merken hoe onze kennis groeit en zich verdiept, terwijl we 15 jaar geleden zo ongeveer 'from scratch' moesten beginnen. Er kan zelfs al aan een verspreidingsatlas gedacht worden...

Een goed jaar gewenst,

Hay Wijnhoven, 6 december 2011

Het seizoen 2011 [HW = Hay Wijnhoven, JN = Jinze Noordijk]

Voorjaar 2011 Mark Lammers heeft een 'bachelorstage' uitgevoerd op de Utrechtse Heuvelrug, de Wageningse Berg en de stuwwal bij Heveadorp. Met 18 series van elk vijf bodemvallen is de bodemfauna van verschillende bostypen onderzocht. De bijna 8000 hooiwagens uit de vallen zijn door JN op naam gebracht; een artikel over de resultaten is in voorbereiding.

11 juni en 27 augustus 2011 Tijdens de (voorbereiding van de) 1000-soortendag konden door JN negen soorten voor de Weerribben worden gemeld.

Augustus 2011 Het artikel over de biologie van *Leiobunum* sp. A (zie publicaties) was voor de in Mexico woonachtige onderzoeker Rogelio Macías-Ordóñez aanleiding om zelf eens naar deze soort te komen kijken. Rogelio is specialist op het gebied van seksuele evolutie bij ongewervelden. Zijn promotieonderzoek (Macías-Ordóñez R. 1997, The mating system of *Leiobunum vittatum* Say, 1821 (Arachnida: Opiliones: Palpatores): Recourse defense polygyny in the striped harvestman) is een zeer gedetailleerde studie over paargedrag van een Amerikaanse *Leiobunum*. Zijn bezoek hier was voor hem een uitgelezen kans het paargedrag van een verwante soort uit de "oude wereld" te bestuderen. Rogelio is, met zijn echtgenote, anderhalve week op bezoek geweest. Elke nacht zijn Rogelio en HW naar Beuningen gegaan om naar *Leiobunum* sp. te kijken en video-opnamen te maken. Ook hebben we een proef met *Phalangium opilio* uitgevoerd door dieren individueel te merken en gedurende de opeenvolgende nachten te volgen (Fig. 1). Een inspirerende ervaring (die een vervolg krijgt) en erg aardige mensen.

Augustus en september 2011 JN heeft samen met Theodoor Heijerman (voor een opdracht van de Plantenziektenkundige Dienst aan EIS) veldwerk gedaan in naaldbossen in Noord-Brabant en Midden-Limburg. Hierbij werden feromoonvallen in dennenbomen opgehangen. Er konden enkele tientallen hooiwagenrecords worden genoteerd, zowel uit de valmonsters als van handvangsten tijdens het veldwerk. Het zijn waardevolle waarnemingen voor de wat minder goed onderzochte provincie Noord-Brabant en leuke soorten waren *Odiellus spinosus*, *Nemastoma bimaculatum* en *Platybunus pinetorum*.

Fig. 1. Rogelio bezig met het merken van *P. opilio*. Beuningen, 24.viii.2011 (foto: HW)

30 september 2011 Excursie naar het Dijksgatsbos en Robbenoordbos in de kop van Noord-Holland door JN met Koos Ballintijn. Geen bijzonderheden, maar welkomme ‘stippen’ voor o.a. *Nemastoma lugubre*, *Lophopilio palpinalis* en *Mitostoma chrysomelas*.

8 oktober 2011 Excursie naar nationaal park de Meinweg. Vooruitlopend op de 1000-soortendag 2012, bezocht HW dit gebied met zijn broer Peter, John Hannen en Aidan Williams, onder leiding van Jan Hermans, die dit gebied uitstekend kent. We vonden o.a. veel soorten die je niet elke dag tegen het lijf loopt: *Paranemastoma quadripunctatum* (Fig. 2), *Trogulus nepaeformis* s.l., *Homalenotus quadridentatus*, *Platybunus pinetorum* en *Nemastoma bimaculatum*.

27 november 2011 Excursie van de Insectenwerkgroep Wageningen e.o. naar de oude en enige Nederlandse vindplaats van *Ischyropsalis hellwigii* nabij Winterswijk. Deze spectaculaire soort is helaas niet gevonden, maar wel negen andere soorten, waaronder *Paranemastoma quadripunctatum*. In 2012 zal de locatie m.b.v. bodemvallen nader onderzocht worden.

Gehele jaar 2011 De insectenwerkgroep van de KNNV Wageningen e.o. is een groot tuinproject aan het uitvoeren. In 14 tuinen (in Wageningen, Bennekom, Renkum, Woerden en Rotterdam) heeft een serie potvallen gestaan en alle hooiwagens zijn op naam gebracht door JN. Tuinen kunnen aardig verschillen in soortensamenstelling en er werden leuke soorten gevonden, o.a. *Trogulus tricarinatus*, *Mitostoma chrysomelas*, *Odiellus spinosus* en *Platybunus pinetorum*. Leuk om te zien is dat er ook in de wintermaanden aardig wat hooiwagens worden gevangen. Een artikel is in voorbereiding.

Databestand. Verschillende gegevenssets worden het komende jaar samengevoegd.

De grootste bestanden zijn van Jinze afkomstig. Bij Waarneming.nl helpen Joost Vogels en Arp Kruithof sinds kort mee met het beoordelen van de ingezonden hooiwagenwaarnemingen, die doorgaans van goede kwaliteit zijn en vaak van prachtige foto's zijn voorzien.

Nieuws

Leiobunum sp. A Het lijkt een gebed zonder end. Volgens de laatste inzichten is de soort die Joost Vogels vorig jaar in de Serra da Estrela in Portugal gefotografeerd en verzameld heeft, en die ik daar vorig jaar ook terugvond (en bovendien aantrof in de Spaanse Extremadura) toch niet identiek aan ‘de onze’. Dat betreft vrijwel zeker *L. defectivum*. De zoektocht gaat halsstarrig verder. En zo langzamerhand raak ik gehecht aan de naamloze status van dit eigengereide beest...

Leiobunum in Marokko De vorig jaar in Marokko verzamelde exemplaren zijn uitgebreid bestudeerd en getekend. De voorlopige resultaten zijn boeiend: een nieuwe soort die verwant is met *L. blackwalli* en twee nieuwe soorten behorend tot de zogenaamde *rotundum*-groep, waartoe ook onze Reuzenhooiwagen behoort. Nu ik een aantal Marokkaanse soorten heb bekeken, raak ik er meer van overtuigd dat onze *Leiobunum* toch beter past bij de Iberische soorten (ik blijf het maar voorzichtig formuleren!).

Platybunus pinetorum De areaaluitbreiding van deze soort verloopt snel! Samen met Jinze zijn de recente waarnemingen in een artikel vervat (zie publicaties). We zijn zeer benieuwd wanneer het duingebied bereikt

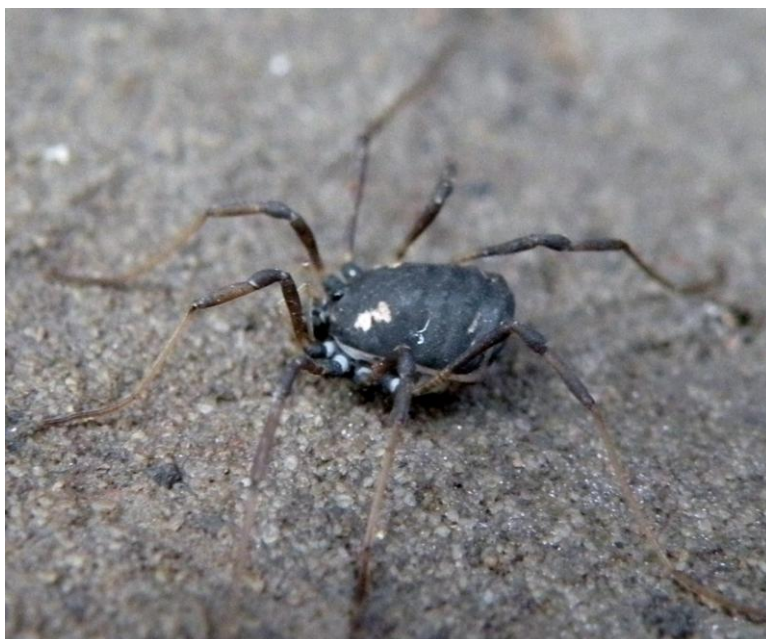

Fig. 2. *Paranemastoma quadripunctatum*, Meinweg, 8.x.2011 (foto HW)

wordt en hoe vlug de noordelijke provincies gekoloniseerd worden. Het komende voorjaar volgt een nieuwe ronde waarnemingen met nieuwe kansen...

Website hooiwagenwerkgroep Ed Colijn heeft de EIS-website bijgewerkt, zie <http://www.eis-nederland.nl/hooiwagens>. Een groot deel van de Nederlandse publicaties over hooiwagens is nu als pdf beschikbaar!

De hooiwagens van de Utrechtse Heuvelrug tot de Kromme Rijn

Jinze Noordijk

In de maanden juni tot en met september 2011 heb ik uitgebreid faunamonitoringonderzoek voor de Provincie Utrecht gedaan in het gebied tussen Doorn, Driebergen-Rijsenburg en de Kromme Rijn. Dit gebied kent vele biotopen, en omvat een traject van de zandige bodems van de Utrechtse Heuvelrug naar kleibodems in het rivierengebied. Van het noorden naar het zuiden gaat het grofweg om: droge bossen en landgoederen op de Utrechtse Heuvelrug, bebouwde kom op de rand van de heuvelrug, intensief gebruikt agrarisch land op kleigrond met voornamelijk graslanden en minder akkers, uitgebreide landgoederen met bossen op kleigronden, natuurontwikkelingsgebieden met ruigtes en percelen waar de bodemlaag is afgegraven, en de oevers van de Kromme Rijn.

Tijdens het speuren naar 'beleidsrelevante dieren', noteerde ik ook alle hooiwagens die ik tegenkwam. Uiteindelijk leverde dit na 16 velddagen 124 records van 16 soorten en 318 individuen op. Het voorkomen van de soorten in het onderzoeksgebied wordt hier kort besproken, van de meest gevonden tot de minst waargenomen soort (op basis van aantal records).

Leiobunum rotundum (Latreille) (18 records) – De meest gevonden soort. Deze langbenige hooiwagen is vaak te vinden rondom bemeste weilanden, mits er enige opgaande begroeiing in de buurt is. Daarnaast ook vondsten in bossen, bosranden en laanbeplanting en op bruggen en muren. Het talrijkst op de muren van kasteel Beverweert. *Oligolophus tridens* (C.L. Koch) (17 records) – Een zeer eurytope soort die leeft in de strooisel- of bodemlaag. Algemeen in loof- en naaldbossen, maar ook in wat hogere ruigte- of grazige vegetatie.

Rilaena triangularis (Herbst) (15 records) – Zeer algemene soort die echt overal kan voorkomen waar maar iets aanwezig is om onder te schuilen en uitdroging te voorkomen. In het onderzoeksgebied met name gevonden in de verschillende bossen.

Nemastoma lugubre (Müller) (13 records) – Algemene strooisellaagbewoner, van met name zand- en veengronden. In het onderzoeksgebied gevonden in allerlei bossen, zowel op de Heuvelrug als bij de landgoederen op de kleibodem.

Phalangium opilio L. (11 records) – Algemene soort van ijle en lage vegetatie. Gevonden in de bebouwde kom in tuinen en langs de stoep, en in wat schralere berm- en dijkvegetatie. Op de afgegraven plekken langs de Kromme Rijn de enige hooiwagensoort.

Opilio saxatilis C.L. Koch (10 records) – Een typische graslandsoort die vaak tegen paaltjes aan zit. Een aantal keer langs bemeste graslanden in het agrarische gebied gevonden, en ook in bermen en op dijken.

Dicranopalpus ramosus (Simon) (10 records) – Een echte cultuurvolger van het stedelijk gebied die op erven, in tuinen en allerlei muren is gezien. Deze soort is zeer eurytoop en leeft ook in lagere dichtheden in bossen en houtwallen.

Paroligolophus agrestis (Meade) (5 records) – Zeer algemene soort die overal waar te nemen is op elke plek waar maar iets van beschutting tegen uitdroging aanwezig is. Waarschijnlijk veel algemener dan het aantal records suggereert; want de soort is makkelijker te vinden in de herfst en winter.

Oligolophus hanseni (Kraepelin) (5 records) – Een minder algemene soort van, vaak wat drogere, bossen. Deze soort is gevonden op vier plekken in de droge bossen van de Heuvelrug, maar ook vlak langs de Kromme Rijn in een nat essenakhoutbos.

Leiobunum blackwalli Meade (4 records) – Een soort die op veel plekken kan leven, maar zelden in hoge dichtheden. In het onderzoeksgebied gevonden in een houtwal, wegbermen en de rand van een weiland (Fig. 3).

Lophopilio palpinalis (Herbst) (4 records) – Algemene bossoort die soms ook in ruige graslanden voorkomt. In het onderzoeksgebied in zowel loof- als naaldbos en op zowel zand- als kleigrond gevonden.

Mitostoma chrysomelas (Hermann) (4 records) – Minder algemene soort die vaak in lage dichtheden aan te treffen is op plekken met veel dood hout of een luchtige strooisellaag. In het onderzoeksgebied in zowel loof- als gemengd bos en op zowel zand- als kleigrond gevonden.

Opilio canestrinii (Thorell) (3 records) – Een zeer algemene soort van het stedelijk gebied, ruigtes en bosranden. In het onderzoeksgebied opvallend genoeg een van de minst waargenomen soorten ondanks gericht zoeken. Blijkbaar komt de soort niet overal in Nederland in zeer hoge dichtheden voor.

Mitopus morio (Fabricius) (2 records) – Een prachtig bontgekleurde soort van vochtige tot natte bossen en ruigtes. In aantal gevonden in een moerasbos en een individu op een muur op een landgoed.

Fig. 3. *Leiobunum blackwalli* op een boomstam. (foto: JN)

Nemastoma dentigerum Canestrini (2 records) – Een soort die met name talrijk wordt gevonden op kleigronden. Vanuit die kleigronden worden veelvuldig ook de aangrenzende zandgronden gekoloniseerd. Deze kleine zwarte hooiwagen is gevonden in een essenhakhoutbos en in een droog bos op zandgrond aan de rand van Doorn, alwaar hij samen met *N. lugubre* voorkwam.

Lacinius ephippiatus (C.L. Koch) (1 record) – Een notoir lastig te vinden soort, terwijl het een algemene hooiwagen is die bijvoorbeeld vaak met potvallen wordt gevangen. Lijkt in Nederland geen voorkeur te hebben voor een bodem- of biotooptype. In het onderzoeksgebied is eenmaal een individu gevonden op een muur van kasteel Beverweert, vlak langs de Kromme Rijn.

Voor het studiegebied kon in relatief korte tijd een aardige soortenlijst van de hooiwagens worden verkregen. Het ontbrak helaas aan de echte ‘toppers’ van het rivierengebied, *Trogulus tricarinatus* L. en *Astrobus laevipes* Canestrini. Deze lijken vooralsnog tot het oostelijke rivierengebied beperkt. Gedetailleerde inventarisaties van verschillende landschapstypen geven meer inzichten in de aut- en synecologie van hooiwagensoorten dan geïsoleerde waarnemingen. We kunnen dan beter te weten komen welke soorten vaak naast elkaar voorkomen en in welke mate soorten binding hebben aan een biotoop- of bodemtype. Vanzelfsprekend zijn er dan vele van dergelijke brede onderzoeken noodzakelijk. Inventarisaties naar hooiwagens op landschapsniveau zijn nog vrij schaars, maar we krijgen momenteel gelukkig wel steeds meer informatie uit verschillende gebieden.

Aangezien nabijgelegen gebieden rond Woudenberg en Leusden de afgelopen twee jaar ook uitgebreid op hooiwagens zijn onderzocht, behoort het zuidoostelijke deel van de provincie Utrecht inmiddels tot de best op hooiwagens onderzochte regio's van Nederland.

Plannen, doelen voor 2012

- Revisie van de Nederlandse vondsten van *Trogulus nepaeformis* s.l., een project dat nog steeds op de plank ligt.
- Uitgebreide bodemvalinventarisatie op de oude en enige vindplaats in Nederland van *Ischyropsalis hellwigii* nabij Winterswijk.
- Dit jaar heb ik veel tijd gestoken in microscoopwerk. Over de zintuigen bij hooiwagens is opmerkelijk weinig bekend. Ik heb de taak opgevat die te beschrijven voor mannetje en vrouwtje *Dicranopalpus ramosus* [werktitel: “Sexual dimorphism and sensory organs in the harvestman *Dicranopalpus ramosus* (Arachnida: Opiliones)”]. Het levert veel nieuwe gegevens op, die ik in een publicatie hoop te kunnen presenteren.
- Onder leiding van Jinze Noordijk is begonnen met het schrijven van een verspreidingsatlas. Het komende jaar krijgen onze ambities concreter gestalte en zullen zoveel mogelijk witte gebieden bezocht worden.

Publicaties in 2011

- Aukema, B., P. Boer, Th. Heijerman, J. Noordijk J & J. de Rond, 2010. Raamvalvangsten in 2008 in de duinen van Bergen (NH). PWN, Bergen.
- Wijnhoven, H., 2011. Notes on the biology of the unidentified invasive harvestman *Leiobunum* sp. (Arachnida: Opiliones). - Arachnologische Mitteilungen 41, 17-30.
- Wijnhoven, H., 2011. De invasieve hooiwagen *Leiobunum* sp. A in Nederland (Arachnida: Opiliones). - Entomologische Berichten 71: 123-129.

- Wijnhoven, H. & J. Noordijk, 2011. *Platybunus pinetorum*, een volgende hooiwagen die nederland verovert (Opiliones: Phalangiidae). - Nederlandse Faunistische Mededelingen 36: 9-14.
- Noordijk, J., 2011. Boekbespreking: Guide to harvestmen of the British Isles (P. Richards). - Entomologische Berichten 71: 144.
- Noordijk, J., P.J. van Helsdingen, S. IJland, P. Tutelaers, L. Tutelaers & J. Cuppen, 2011. Spinnen (Araneae) en hooiwagens (Opiliones) van Boswachterij Staphorst. - Nieuwsbrief Spined 30: 14-20.
- Noordijk, J., L. Weitten & A. Kruithof, 2011. Une nouvelle espèce de *Leiobunum* (Opiliones: Sclerosomatidae) pour la faune de France. - Bulletin d'Arthropoda 44: 12-19.
- Noordijk, J., H. Wijnhoven & J. van Roosmalen, 2011. De hooiwagenfauna van Zaanstad. - Tussen Duin en Dijk 10(4): 16-19.

Colofon

Opilionieuws is nieuwsbrief en contactorgaan van de hooiwagenwerkgroep van de stichting European Invertebrate Survey Nederland (EIS). Het verschijnt minstens een keer per jaar. Bijdragen zijn welkom. Op verzoek wordt de nieuwsbrief per email toegestuurd.

Opilionieuws is samengesteld uit de woorden *Opilio* en *nieuws*. *Opilio* is een hooiwagengenus dat in ons land met drie soorten vertegenwoordigd is. We komen het woord ook als soortnaam tegen bij *Phalangium opilio*. De onderstrepingen vormen samen het woord Opiliones: de orde hooiwagens.

Werkgroepleden

samenstelling en correspondentie:

Hay Wijnhoven (coördinator)
Groesbeeksedwarsweg 300
6521 DW Nijmegen
hayw@xs4all.nl

Ger Spoek (erelid)
Havixhorst 14
7824 BS Emmen

Jinze Noordijk
Roghorst 118
6708 KR Wageningen
jinzenoordijk@hotmail.com

Ruud van der Weele
Vliegerweg 11
4101 JK Culemborg
rvanderweele@gmail.com

Dick Belgers
Blaauwekamer 7
6702 PA Wageningen
Frisbel@hetnet.nl

Newsletter Opiliones Netherlands 2011, 5 (6)

Summary

- A list of publications (with many pdf-files!) can be found on the website of EIS <http://www.eis-nederland.nl/hooiwagens>
- *Platybunus pinetorum* is rapidly extending its range in northwestern direction. We published an article on this species.
- Jinze Noordijk presents results of a harvestman inventory in the province of Utrecht.
- The key of the Dutch harvestmen (De Nederlandse hooiwagens) can be ordered (€ 15,-) at www.naturalis.nl or www.nev.nl/et